

**БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ШИМОЛИ-ШАРҚИЙ
ХУДУДЛАРИДАГИ ВИЛОЯТЛАР**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.8.08.003>

Рахматов Хайрулло Бозорович,

*Мирзо Улуғбек номидаги Миллий университетнинг Жиззах филиали
“Ижтимоий фанлар” кафедраси ўқитувчиси*

Аннотация. Мақолада Бухоро амирлигининг шимолий-шарқий худудларидаги вилоятларининг амирликдаги ахамияти ҳақида сўз боради. Вилоятлар орасида Нурота вилояти XIX аср охирлари – XX аср бошларида Бухоро амирлигининг энг шимолий худуди саналиб, бу вилоят ҳам бир неча амлокликларга бўлинган. Амирликнинг шимоли-шарқий вилоятлари – Кармина, Хатирчи ва Нурота ўнлаб амлокликларни ўз ичига олган бўлиб, ҳар бир амлоклик бир неча ўнлаб аҳоли масканларини қамраб олган. Мақолада айнан шу тарихий жараёнларнинг назарий ахамияти очиб берилган.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги, амлоклар, бекликлар, Ком-и Миг (Конимех), Кармина (Кармана), Нурота, Хатирчи, Янги-қўрғон, Хоним, Чўли ва Туркистон, Қасаба, Ҳарқон, Қўрғон, Давр-қўрғон.

**PROVINCES IN THE NORTHEASTERN REGIONS OF
BUKHARA EMIRATE**

Rakhmatov Khayrullo Bozorovich,

*teacher of the «Social Sciences» department of the Jizzakh branch of
the National University named after Mirzo Ulug'bek*

Abstract. The article talks about the importance of the regions in the north-eastern regions of Bukhara Emirate in the Emirate. Among the regions, Nurota region was the northernmost region of the Bukhara Emirate in the late 19th and early 20th centuries, and this region was also divided into several estates. The north-eastern regions of the emirate - Karmina, Khatirchi and Nurota - include dozens of estates, and each estate covers several dozen settlements. The theoretical significance of these historical processes is revealed in the article.

Key words: Bukhara Emirate, estates, beklilkar, Kom-i Mig' (Konimekh), Karmina (Karmana), Nurota, Khatirchi, New-Kurgan, Khanim, Desert and Turkestan, Kasaba, Harkan, Kurgan, Dav-Kurgan.

**ПРОВИНЦИИ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНЫХ РАЙОНАХ
БУХАРСКОГО ЭМИРАТА**

Рахматов Хайрулло Бозорович,

*преподаватель Джизакского филиала Национального
университета имени Мирзо Улугбека*

Аннотация. В статье говорится о значении районов северо-восточных районов Бухарского эмирата в эмирате. Среди районов

Нуротинский район был самым северным районом Бухарского эмирата в конце 19 - начале 20 веков, и этот район также был разделен на несколько вотчин. Северо-восточные районы эмирата — Кармина, Хатырчи и Нурота — включают в себя десятки имений, и каждое именование охватывает несколько десятков населенных пунктов. В статье раскрывается теоретическое значение этих исторических процессов.

Ключевые слова: Бухарский эмират, поместья, бекликар, Ком-и Миғ (Конимех), Кармина (Кармана), Нурота, Хатырчи, Новокурған, Ханым, Пустыня и Туркестан, Касаба, Харкан, Курған, Дав-Курған.

Кириш. XIX аср охирлари – XX аср бошларида Бухоро амирлигининг шимоли-шарқий худудларида амирликка қарашли Ком-и Миғ (Конимех), Кармина (Кармана), Нурота ва Хатирчи вилоятлари жойлашган бўлиб, улардан биринчиси – Ком-и Миғ Бухоро туманларидан бири ҳисобланган, қолганлари эса “вилоят” деб юритилиб, ушбу вилоятлар барчаси “бек” деб аталадиган ҳокимлар томонидан бошқарилган ва улар бир неча амлокликларни ўз ичига олган. Шу билан бирга, Ком-и Миғ туманининг бошқарувчисига ҳам Бухоронинг бошқа туманларидан фарқли ҳолда “бек” деб мурожаат қилинган. Айрим пайтларда Ком-и Миғ Кармина вилоятининг амлокликларидан бири саналиб, амирликка тегишли ҳужжатларда унинг муайян бир амлоклик бўлганига доир маълумотларга дуч келамиз [1,238-246].

Ушбу вилоятлар орасида Нурота вилояти XIX аср охирлари – XX аср бошларида Бухоро амирлигининг энг шимолий худуди саналиб, бу вилоят ҳам бир неча амлокликларга бўлинган. Амирликнинг шимоли-шарқий вилоятлари – Кармина, Хатирчи ва Нурота ўнлаб амлокликларни ўз ичига олган бўлиб, ҳар бир амлоклик бир неча ўнлаб аҳоли масканларини қамраб олган. Амирликнинг бошқа вилоятларида бўлганидек, бу ерда ҳам амлоклик таркибидаги аҳоли масканлари кўпинча “қишлоқ” деб аталган. Шу билан бирга, амирликнинг бир қатор вилоятларидан фарқли ҳолда Кармина вилоятидаги амлокликлар таркибида бир неча қишлоқларни ўзи ичига олувчи “мавзе” деб аталадиган маъмурий бирликлар ҳам мавжуд бўлган. Хусусан, Кармина вилоятида Янги-қўрғон, Хоним, Чўли ва Туркистон, Қасаба, Харқон, Ком-и Миғ, Қўрғон, Давр-қўрғон каби амлокликлар ичида деярли ҳар бири алоҳида мавзеларга эга бўлган. Масалан, Кармина вилоятида энг кўп аҳоли масканини ўз ичига олган Янги-қўрғон амлоклигида Ҳазора, Жалойир, Керайит, Армижон, Жуй-и Навкар, Араб-хона, Урозобод, Дулдул, Дурмон, Давр-қўрғон ва ҳоказо мавзелар бўлиб, улар бир неча қишлоқлардан иборат бўлган. Шунга ўхшаб, Хоним амлоклигида Чуйут, Хоса Қўрғон, Боло-и Хоним каби мавзелар ўрин олган. Нурота ва Хатирчи вилоятларида эса бундай ҳолат кўзга ташланмайди. Ҳар иккаласи ҳам бир неча амлокликдан ташкил топган бўлиб, ҳар бир амлокликда бир неча ўнлаб қишлоқлар мавжуд бўлган. Жумладан, Нурота вилоятида Оваз-сой, Ахчоб, Гужум-сарой, Давр-қўрғон, Жўш, Қўшработ (Қўшработ-и Қинкат), Чуя каби амлокликлар жойлашган

бўлса, Хатирчи вилоятида Олтун-сой, Қараман, Боло-и Наҳри Тос, Дам-и Гипон, Кўк-сарой, Мир-дашт, Поён-и Наҳри Тос, Шоҳ-обод каби амлокликлар ўрин олган[4,260-270].

Кармина вилоятидаги аҳоли масканларининг сезиларли бир қисмини уруғ номлари – этнотопонимлар ташкил этиб, улар орасида Арғун, Араб, Баҳрин, Дурмон, Жалойир, Йабу (Ёбу), Келачи, Месит, Минг, Можор, Олчин, Сарой, Тама, Тели-минг, Туркман, Қатағон, Қиёт, Қирғиз, Қорақалпоқ, Қурама, Қўнғурот, Чуйут (Чуют), Уч-уруғ каби асосан ўзбек, қисман қозоқ уруғлари номи билан аталган аҳоли масканлари алоҳида ажралиб туради. Жумладан, Арғун, Олчин, Тама уруғлари кўпроқ қозоқлар билан боғлиқ бўлса, Баҳрин, Буркут, Дурмон, Йабу, Келачи, Месит, Минг, Можор, Сарой, Туркман, Қатағон, Қиёт, Қурама, Қўнғурот, Чуйут номли қишлоқлар кўпинча ўзбек аҳоли масканлари сифатида билинган[4,238-245].

Аҳамиятлиси, Бухоро амирлигининг шимоли-шарқий ҳудудларида кўчманчи ўзбек уруғлари билан боғлиқ аҳоли масканлари номлари нисбатан кўпчиликни ташкил этиб, Ўрта Осиёда, хусусан, Амударё – Сирдарё оралиғи ҳудудларида нисбатан қадимий уруғлар саналадиган “қарлуқ”, “турк”, “барлос” анча камчиликни ташкил этиб, Кармина, Нурота ва Хатирчидаги амлоқларда улар билан боғлиқ қишлоқлар 1-2 тадан ошмаган. Шайбонийлар билан минтақага кўчиб келган кўчманчи ўзбеклар орасида “буркут” уруғи вакиллари ушбу вилоятларда анча кўпчилик бўлган. Ҳолбуки, амирликнинг бошқа вилоятларида Буркут номли аҳоли масканлари деярли учрамасдан, кўпроқ Бухоро воҳасидаги туманлар, Кармина, Нурота ва Хатирчи вилоятларида кўплаб учраши диққатга сазовордир. Маҳаллий аҳоли орасида қуйидагича иборалар сақланган: “аввал буркут, кейин манғит”; “қозоқда мазор йўқ, буркутсиз Нур (Нурота) йўқ”. Ўрта Осиёда миллий чегараланиш ўтказилган 1924 йилги аҳоли рўйхатларда Нуротада 600, Карманада 2390, Бухоро воҳасида 1140, Самарқандда 400 киши ўзини буркут уруғига мансуб экани қайд этилган[6,27].

Қизиғи шундаки, Туркман этнотопонимига эга қишлоқлар аҳолиси қўшни Бухоро воҳасидан фарқли ҳолда Кармина вилоятида кўпроқ ўзбек тилида сўзлашувчи ва ўзларини “ўзбек-туркман” деб атайдиган аҳолидан иборат бўлган. Бундай ҳолат Нурота ва Хатирчи вилоятларидаги Туркман номли қишлоқлар аҳолиси учун ҳам хос бўлган. Кармина вилоятининг бир неча амлоқликларида Араб, Араб-хона номли қишлоқ номлари учраб, улар вилоятнинг ўзларини “араб” деб билувчи аҳолиси билан боғлиқ қишлоқлар бўлган.

Кармина вилояти аҳоли масканларининг ўзига хос жиҳатларидан бири – бу амлоқликлар таркибидаги мавзеларнинг бир нечаси муайян бир уруғ номи билан аталса-да, бундай мавзегга қарашли қишлоқлар аҳолисининг ўша уруғнинг бирор тармоғи (тўпи) бўлмай, бир-биридан фарқли номларга эга аҳоли масканларидан иборат бўлганлигидир. Хусусан, Жалойир мавзесига қарашли қишлоқлар Муслим-хўжа, Тоқча-работ, Урганжи ва ҳоказо деб аталиб, уларни муайян бир

этнонимлар билан боғлаб бўлмайди. Демак, Кармина вилоятидаги амлокликлар ичида мавзелар ташкил этилар экан, этник хусусиятга қараб эмас, аҳоли масканларининг географик жойлашувидан, яъни бир неча қишлоқларнинг жойлашув хусусиятларидан (ўзаро қўшничилик, бирор ариқдан биргаликда фойдаланиш, иқтисодий марказ вазифасини бажарувчи аҳоли маскани ва ҳ.к.) келиб чиқиб, муайян мавзелар ташкил этилган. Дурман, Олчин, Сарой ва ҳоказо деб номланган мавзелардаги аҳоли масканлари учун ҳам шундай дейиш мумкин.

Кармина вилоятидаги аҳоли масканлари орасида ҳудуд билан боғлиқ жой номлари ҳам мавжуд бўлган. Улар орасида Урганжи номли қишлоқларнинг бир қатор амлокликлар таркибида учраши диққатни тортади. Аслида ушбу номдаги қишлоқлар Бухоро амирлигининг марказий ҳудудлари – туманларида бўлгани каби Кармина, Нурота ва Хатирчи вилоятларида ҳам учратиш мумкин бўлган [7,224]. Бироқ ушбу учала вилоят орасида шу ном билан аталган аҳоли масканлари энг кўп Кармина вилоятида ўрин олиб, Янги-қўрғон, Қасаба ва Ҳарқон амлокликларида бир неча қишлоқ номи мисолида кўриш мумкин бўлган. Кармина ва унга қўшни вилоятларнинг аллақачон маҳаллий аҳолисига айланиб кетган бўлса-да, Урганжи номли қишлоқлар аҳолиси ўзига хос урф-одатлари, шеvasи билан бошқа маҳаллий аҳолидан, хусусан, дашти қипчоқлик ўзбеклардан бирмунча ажралиб турган. Келиб чиқиши асли хоразмликларга тақалувчи “урганжи” номли аҳоли гуруҳининг бу ҳудудларга айнан қайси даврларда келиб жойлашганлиги аниқ эмас.

Шунга бирмунча ўхшаш ҳудудий аҳоли гуруҳлари билан боғлиқ жой номлари Қаршилиқ топоними мисолида ҳам кўзга ташланади. Кармина вилоятининг Янги-қўрғон амлоклигидаги Ҳазора мавзесида Қаршилиқ номли қишлоқ номи учраши бунининг исботидир.

Кармина вилоятидаги аҳоли масканлари аҳолисининг катта бир қисмини ўзбеклар ва ўзбек тилли аҳоли (мас. араб) ташкил этиши билан бирга, вилоят аҳолисининг сезиларли бир қисми тожиклардан иборат бўлган. Вилоятдаги жой номлари орасида тожикча негиздаги топонимларнинг анча-мунча учраши ҳам буни тасдиқлайди: Чаҳорбоғ, Гўзар, Ҳазора, Ком-и Миғ, Дегрез ва ҳ.к. Амирлик ҳужжатларида Кармина вилояти билан боғлиқ учрайдиган форс-тожикча жой номлари билан бир қаторда суғдийча асосли топонимларнинг ҳам қайд этилиши ушбу вилоят аҳолисининг муайян қисми қадимдан шарқий эроний тилли аҳоли бўлганидан дарак беради. Жумладан, вилоятдаги йирик аҳоли масканларидан бири – амлоклик номи Ҳарқон. Шунга ўхшаш вилоятдаги қадимий жой номларидан бири бўлмиш Ижанд (Чўли ва Туркистон амлоклиги Чўли мавзесидаги қишлоқ) атамаси ҳам кўринишидан суғдийчага ўхшайди. Бундай топонимлар қаторига Арбижон, Буғ мавзеларини, Погдин, Қавала, Хашман каби қишлоқ номларини киритиш мумкин [6,238-245] (қар. 1-илова).

Кармина вилоятидаги амлокликларнинг деярли барчасида ижтимоий-диний тоифа – “хўжа”лар билан боғлиқ аҳоли масканлари пайдо бўлган. Хўжа-ҳайрон, Хўжа-Хисрав, Муслим-хўжа ва ҳоказо

каби. Шунингдек, кўплаб аҳоли масканлари масжид, хонақо каби диний иншоотлар билан боғлиқ ҳолда юзага келган: Янги масжид, Юқори масжид, Об-хўр масжид, Араб масжид ва ҳ.к.

Кармина вилоятида Эрони, Афғон каби қишлоқлар ҳам мавжуд бўлиб, бундай жой номларини амирликнинг деярли барча вилоятларида учратиш мумкин бўлган. Бухоро амирлигининг Шимолий Афғонистон ва Хуросон (Шимоли-Шарқий Эрон) билан фаол сиёсий-ҳарбий ва иқтисодий-маданий алоқалари туфайли амирлик ҳудуди ушбу мамлакатлар аҳолисининг фаоллашгани кузатилиб, уларнинг амирлик ҳудудига кўчиши ва улар билан боғлиқ жой номларининг шаклланиши кузатилган.

Бугунги кунда асосан Навоий вилоятининг Кармана ва Навбахор туманларига тўғри келувчи ушбу қишлоқ номларидан фақат бир қисмигина сақланиб қолган. Булар қуйидагича:

Кармана тумани: Варқ, Каловот, Арғун, Талқоқ (Тал-и қоқ), Янгиарик, Катта мачит, Янгиобод, Уйрот Хончорбоғ, Айрончи, Дўрман (Дурмон), Гулобод, Дархон, Гурда, Қуйи буғ, Тошработ, Ўрта-қўрғон, Бозоржойи.

Навбахор тумани: Қўрғон, Қушқочти, Гараён, Бешработ, Янгиобод Отчопар, Арабхона, Хашман, Вомитан, Армижон, Дул-дул, Довуд қўрғони, Қатағон, Навкар, Қалқонота, Дукчи мачит, Олчин, Ижанд ва ҳ.к.

Бухоро амирлигининг шимоли-шарқий вилояти бўлмиш Нуротадаги аҳоли масканлари ҳам амирлик ҳужжатларида қайд этилган (қар. 2-илова). Аввало шуни айтиб ўтиш керак, Нурота вилоятининг асосий қисмини ташкил этувчи Нурота воҳаси асосан Оқтоғ ва Қоратоғ тоғлари оралиғида жойлашиб, унинг бир қисми бугунги Самарқанд вилоятига қарашли Қўшрабод туманини, шимолий қисми – Фориш тумани эса Жиззах вилоятига қарашлидир. Шу билан бирга, Нурота воҳасининг катта бир қисми, яъни воҳанинг жанубий, ғарбий ва шимоли-ғарбий қисмлари бугунги кунда Навоий вилоятининг Нурота туманига тўғри келади.

Мавзуга оид адабиётлар. 1870- йилларда Бухоро амирлигининг бир неча ҳудудларида бўлган рус тадқиқотчиси А.П. Хорошхин Нурота тоғларининг шимолий қисмлари ҳақида қуйидагича ёзган [8,70]: “Нуротанинг тоғлик дараларида кўплаб қишлоқ ва қишловлар бор. Ўзбеклар илк баҳордан то кеч кузгача ўз сурувлари билан яйловларда қолишади. Боғдон волости (Жиззах уезди)нинг Кўкбулоқ қишлоғидан бўлган чўпоннинг бизга ҳикоя қилиб беришича, ем-хашак етишмаслиги сабабли 25 мартдан оқ аҳоли ўз сурувларини тоғ ён-бағридаги яйловларга олиб чиқишади. Нурек қишлоғи аҳолиси эса ўзбек қабила-уруғларининг қора-манғит гуруҳига мансуб бўлиб, ўтроқ ҳаёт кечириб, дехқончилик, чорвачилик билан шуғулланадилар. Улар томонидан етиштирилган ғалла ва жун Жиззахдаги бозорларда сотилади. Нурекликлар ўзларининг келиб чиқишини Туркистон билан боғлаб, у ердан кўчиб келганликларини айтишади ... Янги-қишлоқ ва Боғдонгача бўлган йўл Осмон-сой, Илончи-сой, Нулба-сой каби тоғ сойларидан ўтади.

Янги-қишлоқда Бухоро амирининг уруғдошлари бўлмиш манғитлар яшайди. Бу ердан шимолга кўз ташланса Туз-кон (ҳоз. Айдар-кўл) ни кўриш мумкин. Учма қишлоғида найманлар яшайдилар. Болабон, Сассиқ, Сафар-ота, Қамиш ва Саримсоқли қишлоқларида найманлар, олти-бек уруғи вакиллари, ўзбек-туркманлар истиқомат қилишади. Саримсоқлида олти-бек уруғидан ташқари аҳолининг ярмини Сафар-ота хўжалари этник гуруҳига тегишли аҳоли ташкил этади. Фориш, Асраф, Синжоб қишлоқлари аҳолиси тожик тилида сўзлашадилар. Қозининг ахборот беришича, гарчи улар тожик тилида сўзлашсаларда, ўзларини ўзбекларнинг сарой уруғига мансуб деб биладилар. Маҳаллий ривоятларга кўра, ушбу қишлоқлардаги тожиклар Ичкали Зори шаҳридан кўчиб келишган”.

Нурота вилояти Кармина вилоятидан фарқли ҳолда бирмунча тоғлик ҳудудлардан ташкил топиб, аҳоли масканларининг сони Карминага нисбатан камчиликни ташкил этган. Ушбу вилоятдаги жой номларининг сезиларли қисми ҳудуднинг географик хусусиятларини акс эттирган бўлиб, уруғ номи – этнотопонимлар бирмунча камчиликни ташкил этган. Хусусан, Оқ-тош, Қора-тош, Кўк-тепа, Палан-сой, Қайирма ва ҳ.к. Шу билан бирга, Нуротага қарашли амлоқликларда Ёлон-тамғали (Ялон-тамғали), Сарой, Кўк-тўнли, Кўш-тамғали, Қуралас, Тиканчи, Туркмания, Ўғлон каби уруғ номлари ҳам мавжуд бўлган. Шунингдек, вилоятда Урганжи номли қишлоқ ҳам мавжуд бўлган[4,246].

Нурота вилояти аҳолисининг катта бир қисмини ўзбек, сезиларли бир қисмини эса тожик, қисман қозоқлар ташкил этиб, уларнинг ҳар бири ўзларининг ўнлаб аҳоли масканларига эга бўлишган. Ўзбек аҳолининг бири қисми ўз уруғ номларини сақлаган бўлиб, улар яшайдиган қишлоқлар кўпинча этнотопонимлардан ташкил топган. Бироқ ўзбекча ном билан аталувчи қишлоқлар Нурота вилоятида кўпчилик бўлиб, улар аҳолининг турмуш-тарзи, қишлоқнинг жойлашув ўрни ва географик хусусиятига кўра номланган: Кўк-тепа, Оваз-сой, Ойим-сой, Қўнчи ва ҳ.к.

Тадқиқот методологияси. XX асрнинг илк чорагида Нурота аҳолисининг этник жиҳатдан хилма-хиллиги кўзга ташланса-да, аҳолининг катта бир қисмини ўзбеклар ташкил этганини кўрсатувчи далиллар талай. 1924 йилги аҳолини рўйхатга олиш пайтида бу ернинг катта кўпчилигини ташкил этган ўзбек-туркманларнинг сони 8600 киши деб кўрсатилган бўлса, миришкорлар – 400, урганжилар 260 киши деб қайд этилган. Шу билан бирга, бу ерда бурқут, баҳрин, минг, қатағон ва турк деб аталувчи ўзбеклар ҳам сон жиҳатдан салмоқли бўлган. Бундан ташқари, ўзбеклар таркибига кириб, ўз уруғ мансублигини билмайдиган “сайид”, “хўжа”, “қорахони” каби ижтимоий-диний гуруҳлар ва “боғдонлик”, “гараша” ва ҳоказо каби ҳудудий номлар билан аталувчи гуруҳлар ҳам қайд этилган[1]. Шунингдек, Нуротадаги ўзбек ва тожиклар ўзларининг сўзлашув тилига қарамасдан уларга нисбатан “сарт”, “тожик”, “куҳ-поя” (кўк-поя – тоғ этақларида деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли) каби атамалар ишлатилган[6].

Нурота вилоятидаги аҳоли масканларининг сезиларли қисми форс-тожикча ва ҳатто суғдийча номлардан ташкил топган бўлиб, Ахчоб, Ғозғом (Ғозғон), Жўш, Тутак, Ижканд, Мушкон, Ғов-хона ва ҳоказоларни мисол келтириш мумкин. Навоий вилояти таркибидаги Нурота туманидаги Эшон, Ғозғон, Чуя, Қадок, Жарма, Сувлик, Сойкечар, Папанай, Чашма, Эски, Дехибаланд, Қизилча, Сентоб, Каттаэж, Темирқовуқ каби аҳоли масканлари номининг бир қанчаси амирлик ҳужжатларида учраб, бугунги кунгача сақланиб қолганлиги билан диққатга сазовордир.

Бухоро амирлиги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий ҳаётида тожик тилли аҳоли ҳам ўзига хос ўрин эгаллаб, моҳир тижоратчи, деҳқон ва ҳунарманд аҳоли сифатида билинган. Илмий адабиётда “Нурота тожиклари” деб аталадиган аҳоли амирлик даврида Нурота воҳасининг серсув ҳудудлари ва Нурота тоғларининг ён-бағриларида, Нурота шаҳрида ва Оқтоғнинг шимолий теграларида – Ғозғом (Ғозғон) ва Дех-и Баланд (Дехбаланд) кишлоқларида компакт ҳолатда яшаганлар. Улар орасида “тоғчи” деб аталадиган гуруҳ орасида сўзлашув тили тожикча бўлишига қарамай, ўзларини ўзбек уруғларига мансуб деб билишлари қайд этилган[5,35-36].

Нурота тоғларининг шимолий этакларидаги йирик кишлоқларда яшаган тожиклар ўзбеклар каби бир неча уруғ тизимига эга бўлиб, “уруғ”, “авлод”, “жамоа” каби ички бўлинишлар мавжуд бўлган. Улар орасида “боқийи”, “солийи”, “хофизии”, “нажбиддини”, “таму”, “дигори”, “байрами”, “эшмахмати”, “айни”, “курум” (курама) ички тармоқ уруғлари қайд этилган[6,26].

“Нурота туркманлари” деб юритиладиган гуруҳ эса ўзбекларнинг катта уруғларидан бири бўлиб, улар амирликнинг шимоли-шарқий ҳудудларида анча кўпчиликни ташкил этган. Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида сўзлашган ушбу аҳоли гуруҳи атрофдаги қипчоқ лаҳжали ўзбек уруғлари тасъирида ўғузчадан ушбу шевага ўтганлиги ёки аксинчалиги аниқ эмас[3,155].

Бухоро амирлигининг шимоли-шарқий ҳудудларидаги сиёсий-маъмурий бирликлардан яна бир Хатирчи бўлиб, амирлик даврида бу ер вилоят мақомида бўлган. 8 та амлокликдан иборат ушбу вилоятда Олтун-сой, Қараман, Боло-и Наҳри Тос, Дам-и Гипон, Кўк-сарой, Мир-дашт, Поён-и Наҳри Тос, Шоҳ-обод каби бир қисми суғоришга қулай, деҳқончиликка мос ҳудудлар билан бирга тоғ этакларидаги даштликларни ўз ичига олган амлокликлардан иборат бўлган (қар. 3-илова). Хатирчига қарашли ушбу амлокликлар орасида аҳоли масканлари кўпроқ бўлганлари Қараман, Боло-и Наҳри Тос, Дам-и Гиипон, Поён-и Наҳри Тос, Шоҳ-обод бўлиб, уларнинг ҳар бирида 45-50 атрофида кишлоқ мавжуд бўлган.

Бугунги кунда Навоий вилоятига қарашли Хатирчи туманида Янгирабод, Шихлар, Чечак-ота, Урганжи, Боғишамол, Довтепа, Боғчакалон, Эломон-тепа, Новжа, Сарой, Тошқулоқ, Араб, Тамабахрин, Полвон-ота, Қарға-тепа, Чош-тепа, Туркман, Хўжа-қўрғон,

Маҳалла, Қорача, Каттасой, Чангир, Найман, Сарой, Галабек, Кориз-араб, Жалойир, Янги-қишлоқ, Чилош, Бахшижар, Санги-жуман, Майдон, Ангидон, Оқтепа, Денов, Жалойир, Хонақа, Чағатой, Тасмачи, Ўртабулоқ, Олтинобод, Ширинобод каби аҳоли масканлари бўлиб, уларнинг мутлоқ кўпчилиги бугунги кунда ҳам ўз номини сақлаб қолган.

Хатирчи вилоятидаги аҳоли масканларининг номланиши ҳам турлича бўлиб, Нуротадан фарқли ҳолда бу ерда этнотопонимлар кўпчиликни ташкил этган. Амирлик ҳужжатларида қайд этилган Хатирчи амлоқликларида Араб, Баҳрин, Буркут, Жалойир, Дурмон, Йабу (Ёбу), Манғит, Найман, Олот (Арлот), Олчин, Очамайли, Тама, Тама-Баҳрин, Турк, Туркман, Қипчоқ, Қирғиз, Қорақалпоқ, Қўнғурот, Чуйут каби этнотопонимлар учраб, улар орасида Араб, Баҳрин, Манғит, Найман, Туркман номли қишлоқлар айтиб ўтилган амлоқликларнинг бир қанчасида мавжуд бўлган[2]. Шу билан бирга, Чубалакчи, Болғали, Тўқсонбой, Тасмачи, Бой-тўпи ва ҳоказо каби тармоқ уруғ номлари билан аталган қишлоқлар ҳам бўлган. Бу вилоятда ҳам Урганжи номли аҳоли масканлари мавжуд бўлган. Шунингдек, вилоятда қисман тожик тилли аҳоли мавжуд бўлиши билан бирга “Тожик” деб аталувчи қишлоқлар ҳам бирмунча кенг тарқалган. Вилоятдаги аҳоли масканларининг нисбатан кам сонли қисми форс-тожикча аталиб, уларнинг бир қисмини қадимги суғдий негизли жой номлари ташкил этган. Масалан, Гипон, Худдон, Самитан, Коҳиш ва ҳоказо каби жой номлари суғдийча асосдаги топонимлардир.

Хатирчи вилоятидаги амлоқликларнинг деярли барчасида Туркман номли қишлоқлар мавжуд бўлиб, улар ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида сўзлашган ва ўзларини “ўзбек-туркман”, “ўзбекларнинг туркман уруғи” деб билишган.

Хуллас, XIX – XX асрларда Бухоро амирлигининг шимол ва шимоли-шарқий ҳудудларидаги сиёсий-маъмурий бирликлар – Кармина, Нурота ва Хатирчи ўзига хос ижтимоий ва иқтисодий-маданий марказлар сифатида амирликнинг муҳим ҳудудлари саналган. Бир қисми Зарафшон дарёсининг ўнг ва сўл ҳавзаларида жой олган, серсув ва унумдор тупроқларга эга аҳоли масканларидан ташкил топган ўнлаб амлоқликларнинг деярли ҳар бири ўтроқ деҳқон, ҳунарманд аҳоли масканларини ўз ичига олган бўлса, яна бир қисми тоғ ва тоғолди ҳудудлардаги кенг яйловларда чорвачилик билан шуғулланувчи ҳамда амирлик иқтисодиётида сут маҳсулотлари, тери ва жун, гўшт етиштириб берадиган бир неча ўнлаб аҳоли масканлари – қишлоқ ва овуллардан иборат бўлган.

Амирликнинг марказий ҳудудига нисбатан яқин жойлашган ушбу вилоятлар аҳолиси Бухоро шаҳри ва атрофи билан тифиз иқтисодий-маданий алоқаларда бўлган. Аҳолининг этник таркибида ҳам марказий ҳудудларга хослик кўзга ташланиб, асосан, ўзбек ва тожиклардан, қисман эса туркман, араб ва қозоқлардан ташкил топган аҳоли орасида ўзига хос этномаданий жараёнлар юз берган. Хусусан, ўзбек ва тожик тилли аҳоли орасида ижтимоий ва маданий жиҳатдан ўзаро ўхшашлик

шаклланиб, аҳолининг муайян бир қисми ҳаро иккала тилда ҳам эркин мулоқот қила олган. Улар орасида аралаш никоҳлар кучайиб, айрим ҳудудларда, масалан, Нуротада баъзи ўзбек уруғлари орасида тожиклашув жараёни кузатилса, баъзи ҳудудларда эса аксинча тожик тилли аҳолининг ўзбеклашув жараёни юз берган. Бу ҳолат ўзларини араб деб билган Кармана ва Нурота араблари орасида ҳам кўзга ташланиб, уларнинг ҳам ўзбек, ҳам тожик тилларида мулоқот қилганликлари бунга мисол бўла олади.

Адабиётлар

1. Материалы всероссийских переписей 1920 г. Перепись населения в Туркестанской республике. Поселенные итоги Самаркандской области. Ташкент, 1924 г. Ч. 1. Вып. 5. – С. 204–205.

2. Материалы по районированию Средней Азии. Кн. 1. Территория и население Бухары и Хорезма. Ч. 1. Бухара. Ташкент, 1926. – С. 66;

3. Мошкова В.Г. Некоторые общие сведения о родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен // Тр. института археологии и этнографии. Вып. 2. – М., 1950. – С. 155-159.

4. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. – Т.: Университет, 2001.

5. Тоғаев А.Р. Нурота воҳасида этномаданий жараёнлар (XX асрнинг I ярми) / Т.ф.н. ... дисс. Тошкент, 2011. – Б. 35-36.

6. Салимов Т. Этнический состав и расселение населения Нуратинского оазиса // Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Выпуск 5

7. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи историей кварталов). – М., Наука, 1976. – 105, 126, 152, 160, 166, 224

8. Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. – СПб.